

УДК 378.126

**Михайло
Винницький**

Керівник Докторської школи Національного університету "Кієво-Могилянська академія", доктор філософії

ВПРОВАДЖЕННЯ ТРЕТЬОГО ЦИКЛУ ВИЩОЇ ОСВІТИ — КЛЮЧ ДО УСПІХУ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ

Болонський процес офіційно завершиться 2010 року. Іншими словами, приблизно через півтора року країни — підписанти болонських декларацій (в т. ч. Україна) повинні підвести ризику під процесом реформування власних систем вищої освіти і проголосити утворення гармонізованого Єдиного європейського освітнього і наукового простору (ЄСОНП). Відповідно, у 2010 році буде урочисто проголошено про входження у цей простір тих країн, які встигли реформувати власні системи вищої освіти згідно з визначеними для нього принципами функціонування.

Сьогодні шансів в Україні стати країною — засновником ЄСОНП практично немає. На перешкоді стоїть останній (третій) рівень освітньої підготовки (аспірантура), реформа якого на національному рівні практично ще не розпочалася. Потужна інституційна вкоріненість чинної системи присудження наукових ступенів призвела до повного ігнорування відповідальними вітчизняними відомствами принципів, прийнятих у Європі для гармонізації так званого третього циклу вищої освіти у країнах — учасниках Болонського процесу. У недавно представлених комітету Верховної Ради з освіти і науки проектах законів "Про атестацію наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації" та "Про вищу освіту" чітко простежується інтенція Вищої атестаційної комісії (ВАК) і Міністерства освіти і науки України обмежити "реформу" аспірантури косметичними змінами: збільшення терміну підготовки з трьох до чотирьох років і перейменування диплому "кандидата наук" на "доктора філософії" (PhD). Вочевидь, це робиться для того, щоб мати змогу відзвітувати, боцїмто болонські зобов'язання Україна виконала. Проте Німеччина, система післямагістерської освіти якої найбільш подібна до вітчизняної, вже безуспішно спробувала такий формальний підхід до реформ, відтак навряд чи нашим ВАК і МОН вдасться переконати європейців, що все у нас з аспірантурою гаразд.

Можна передбачити, що, привітавши нас із формальним упровадженням ступеня доктора філософії, європейці нас чемно запитують: чи підготовка ваших аспірантів ("докторантів", за лексику ЄСОНП) здійснюється у рамках структурованих програм? Чи молоді українці, котрі здобувають ступінь доктора філософії, слухають міждисциплінарні курси з методологій досліджень і розвитку академічних навичок у межах своїх програм підготовки? Чи передбачено нормативними актами *подвійне* керівництво докторантами, як це прийнято в ЄСОНП? Чи існують механізми фінансування мобільності докторантів (наприклад, закордонних відряджень для консультацій з другим науковим керівником)? Чи диплом доктора філософії згідно зі світовою практикою присуджується успішним докторантам самими автономними університетами? Отримавши негативну відповідь на всі ці запитання (кожне з яких відображає один із Зальцбурзьких принципів, прийнятих у лютому 2005 року в межах Болонського процесу), європейці в кращому разі запропонують нам еквівалент "освітнього ПДЧ" — але точно не членство в ЄСОНП. А це означає, що й після 2010 року українські дипломи не визнаватимуться в ЄС, що українським студентам стане важче потрапити на навчання до європейських університетів, що спільна наукова робота з європейськими партнерами ускладниться через відсутність узгоджених механізмів її фінансування. Невтішна перспектива, і за інших обставин можна було б аргументувати, що шантажем нас не змусять гармонізувати власну високоефективну освітню систему з європейською, — тим більше, що у декого якість останньої викликає певні сумніви...

Нова система — це економія бюджетних коштів

Проте насправді з вітчизняною аспірантурою зовсім не все гаразд, і європейська альтернатива явно краща — в т. ч. з погляду ефективності витрачених державою коштів. За зведеними даними МОН, сьогодні менше 30 % усіх вітчизняних аспірантів узагалі виходять на захист (і тільки 7 % роблять це вчасно). Українська держава щороку виплачує стипендії в середньому розмірі 1100 грн на місяць майже 20 тис. осіб, які формально проходять підготовку в межах трирічної аспірантури. До цих витрат ще додається сума на зарплату керівникам і, в деяких випадках, кошти на проживання в гуртожитку, матеріальна допомога та ін. Якщо лише 30 % аспірантів успішно захищається, проста арифметика показує: щороку з бюджету витрачається понад 300 мільйонів гривень "на вітер"! В умовах світової фінансово-економічної кризи виникає запитання: чи може Україна собі дозволити таке бюджетне марнотратство?

До речі, стосовно марнотратства: у своєму вступному слові до опублікованого законопроекту "Про атестацію наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації" голова ВАК України В.Ф. Мачулін навів такий аргумент на користь збереження основних рис існуючої системи державного контролю над процесом присудження наукових ступенів: "Для того, щоб дискусії стосовно доречності чи недоречності державного регулювання атестаційного процесу були наповнені реальним сенсом, необхідно, щоб держава припинила здійснювати доплати за наукові ступені та вчені звання, гарантувати соціальні пільги та спеціальне пенсійне забезпечення ученим. Оскільки в Україні все це зберігається, то слід визнати і необхідність дер-

жавного контролю за витрачанням бюджетних коштів" (Бюлетень ВАК № 8 за 2008 рік).

У відповідь шановному голові ВАК зауважимо, що в Європі повсюдно діють доплати і соціальне забезпечення для осіб з науковими ступенями, причому не менші, ніж в Україні, проте там, зважаючи на дедалі глибшу спеціалізацію дисертаційних досліджень, обов'язок перевіряти якість кожної дисертації (і відповідно, приймати остаточні рішення про присудження найвищого наукового ступеня "доктора філософії") довірений державою *автономному університетові*. Поза пострадянським простором еквівалента ВАК немає. "Там" автономні ВНЗ конкурують на ринку праці за те, чий диплом буде визнано таким, що засвідчує найвищу якість підготовки випускника — без участі загальнодержавного органу контролю. В ЄСОНП функція атестації конкретного дисертанта децентралізована.

Проте слід визнати, що пан Мачулін має рацію в одному: якщо використовуються бюджетні кошти, держава має здійснювати контроль за їх витрачанням. Так, у галузі освіти держава має контролювати якість освітнього процесу, який вона фінансує. Відповідно в Україні МОН контролює якість підготовки бакалаврів, спеціалістів і магістрів через процес акредитації ВНЗ та кожної його випускової кафедри зокрема. Для кожного з цих освітніх рівнів навіть визначено окремий рівень акредитації ВНЗ в цілому.

Однак здатність ВНЗ забезпечити якісне наповнення трьох років підготовки майбутнього науковця чи викладача (а отже — майбутніх ключових кадрів для самих ВНЗ) МОН чомусь не перевіряє. Аспірантуру не акредитують. Немає такого рівня державної акредитації, а контроль за якістю "випускового продукту", себто підготовлених кадрів вищої наукової кваліфікації, віднесено до компетенції ВАК. Але ВАК атестує лише кінцевий "продукт" — якість дисертації і виконання аспірантом додаткових визначених умов (публікації, кандидатські іспити тощо), а не *процес підготовки*, тобто самої підготовки цей контроль не стосується. Не дивно, що за таких обставин саме в процесі підготовки неефективно витрачаються кошти держави, адже основна їх маса витрачається не на виході з процесу (в момент захисту), а в межах аспірантури.

У країнах ЄС, які виконують вимоги Болонського процесу, немає практики державної атестації кожного окремого здобувача наукового ступеня. Натомість існує система акредитації *програм підготовки* докторів філософії. Держава періодично перевіряє здатність університетів забезпечувати належний рівень якості підготовки науковців, але право присуджувати диплом доктора філософії вона надає *автономному університетові* — так само, як вона це робить з дипломами нижчих рівнів підготовки (бакалавр, магістр). Принагідно зауважимо, що таке право самостійно присуджувати наукові ступені зовсім не означає безконтрольності й марнотратства, адже в ЄС показники ефективності (навіть не враховуючи якість випускника, а лише розрахунок процента захищених дисертацій) в умовах справді автономних університетів значно вищі за вітчизняні.

Принципи глибинної реформи

Єдиний європейський освітній та науковий простір передбачає автономію університету. Відповідно до цього європейський третій цикл освіти

передбачає присудження наукових ступенів виключно університетами, без участі будь-якої вищої загальнодержавної інстанції (наприклад, ВАК).

Більше того, за сучасною європейською практикою докторські дослідження все частіше провадяться на стикові різних традиційних дисциплін, і тому їх керівництво здійснюється не одним науковим керівником (як це прийнято в українській аспірантурі), а кількома науковцями — часто з різних університетів і різних країн; до того ж фахова спрямованість самого дослідження (його "шифр спеціальності") здебільшого не вкладається в чинний перелік спеціальностей ВАК.

Врешті-решт, процедура захисту дисертацій на здобуття ступеня доктора філософії не передбачає існування постійно діючих спеціалізованих учених рад (а тим більше не передбачає експертних рад ВАК). На відміну від вітчизняної практики формування персонального складу ради на 2-3 роки і затвердження його загальнодержавним органом, у ЄС під кожен дисертацію *автономний університет* (в особі колективу т. зв. "Докторської школи") самостійно й відповідально формує докторську комісію (одноразову спецраду) із провідних спеціалістів світового рівня, здатних належно оцінити фахову новизну конкретної дисертаційної роботи. Ці докторські комісії не мають "у своєму складі за науковою спеціальністю шість і більше докторів наук" (як запропоновано в ст. 15 законопроекту ВАК), а складаються зі спеціалістів, які не конче мають найвищі наукові регалії, зате реально занурені у проблематику досліджень дисертанта і справді можуть фахово оцінити його внесок у суму знань конкретної наукової сфери.

Відмінність підготовки "доктора філософії" в ЄСОНП від прийнятого процесу підготовки вітчизняного аспіранта не обмежується тільки формою захисту. Підготовка науковця європейського зразка, крім здійснення самостійного оригінального наукового дослідження, також передбачає прослуховування докторантом низки міждисциплінарних навчальних курсів з методології досліджень і наукових навичок (наприклад, навички презентацій, створення дослідницьких проектів та управління ними, англійське наукове письмо). Європейський докторант не працює лише під керівництвом свого наукового наставника, а радше проходить структуровану *програму*, яка передбачає його участь у регулярних докторантських тематичних семінарах, фахових курсах, обов'язкову педагогічну практику. Від нього вимагаються публікації у *міжнародних* фахових журналах, що, ясна річ, передбачає участь докторанта у міжнародних конференціях та активне спілкування з міжнародною науковою спільнотою. Європейський докторант повсякчас "на виду" академічної спільноти і просто не може, як чортик з табакерки, вихопитися на захист невідь-ким написаної дисертації, — а це ж українське джерело появи "професорів".

Європейський докторант (як це прописано в Зальцбурзьких принципах) не є учнем-студентом, а молодим науковцем і колегою старших викладачів, котрий навчається шляхом проведення власних досліджень і поширює результати власних досліджень в академічному середовищі, тобто залучається до викладання на нижчих рівнях підготовки. Це рішуче змінює академічний статус докторанта і передбачає його прилучення до науково-педагогічного штату через той чи інший університетський підрозділ.

Чи може автономія поширюватися на всіх?

Впровадження викладених вище принципів передбачає ґрунтовні зміни в системі акредитації навчальних закладів, адже не кожний вітчизняний ВНЗ має можливість забезпечити повноцінне входження докторанта у міжнародну наукову спільноту; не кожний університет може забезпечити прилучення докторанта до відповідної тематичної наукової групи чи школи; не кожна дисертаційна комісія може забезпечити об'єктивну оцінку роботи дисертанта. За умов поширеної корупції віддавати право присуджувати наукові ступені університетам, як мінімум, ризиковано.

Більше того, у процесі впровадження структурованих докторських програм навіть учасники Болонського процесу з багатих країн ЄС визнали, що не кожний з їхніх ВНЗ здатний забезпечити належну якість процесу підготовки науковця вищої кваліфікації. Для того, щоб наростити необхідну "критичну масу", деякі держави почали формувати консорціуми університетів, які пропонують спільні програми підготовки на рівні третього циклу освіти. Інші заходилися концентрувати ресурси у малому колі університетів, виділених як "центри майстерності" (*centres of excellence*), у певній галузі науки. До речі, тим вітчизняним політикам, які акцентують на потребі укрупнення українських ВНЗ, слід зауважити, що європейські провідні науково-освітні центри не конче великі (за кількісними показниками). Приміром, у Кембриджському університеті навчається лише 18 тис. студентів, але третина із них — це магістри й докторанти, яким забезпечуються небачені для їхніх українських колег ресурси для наукового пошуку та дослідницької роботи. Результати очевидні: накопичення матеріальних ресурсів і активне формування концентрованого наукового середовища уможливорює наукові прориви, нескінченний потік патентів, винаходів, публікацій, нагород і світового визнання.

У минулому в Україні здійснювалися спроби відтворити такий успішний досвід, виділивши деякі ВНЗ для накопичення ними такої критичної наукової маси і формування середовища. Згідно із задумом ініціаторів, посилена фінансова підтримка з боку держави певної обмеженої кількості наукових осередків мала б забезпечити піднесення вітчизняної науки до світового рівня. У результаті в чинному "Положенні про вищі навчальні заклади" з'явився концепт "реєстру наукових установ, яким надається підтримка держави"; колишній міністр освіти і науки С.М. Ніколаєнко ініціював проект створення "дослідницьких університетів". Ці нововведення віддзеркалювали розуміння керівництва МОН того, що для держави масштабів України існування понад 350 ВНЗ III—IV рівня акредитації (у більш ніж половини з яких відкрита аспірантура) і понад 80 ВНЗ із статусом "на-^оціонального" є нелогічним. Глибинна та якісна наука потребує відповідного середовища і фінансування. Розпорощення ресурсів на велику кількість ВНЗ є одним із чинників послаблення вітчизняної науки.

Та хай би якими добрими й логічними були наміри, а в процесі визначення інституцій, яким слід би надавати збільшене фінансування на науку і більшу автономію у використанні коштів, включався суб'єктивний фактор. Витрати на науку не проконтролюєш настільки, як витрати на освіту, і тому

деякі ректори збагнули, що за таке збільшене фінансування варто будь-що поборотися. І в результаті цієї боротьби не перепало нікому.

Попри труднощі, пов'язані з упровадженням цієї ідеї, потреба виділення в Україні кола науково-освітніх центрів, у яких би накопичувалася критична наукова маса, давно назріла. Але підхід до виділення цього кола слід шукати не у статистиці наукових досягнень (як це й робили ректори-лобісти), а у здатності ВНЗ органічно поєднати науку з навчальним процесом. Саме в цьому суть європейської моделі підготовки докторів філософії. В Європі давно зрозуміли, що саме молодий науковець — докторант — є основним двигуном дослідницького й наукового процесів. Ціль структурованих докторських програм — якнайефективніше ввести цього молодого науковця у світову наукову спільноту і водночас забезпечити впровадження результатів його наукового пошуку в навчальний процес для того, щоб наступний докторант ішов ще далі. А роль старшого покоління — синтезувати здобуті докторантами наукові досягнення, допомагати спрямовувати молоду енергію, спостерігати і (наважимося додати) тішитися.

"Доктор філософії" чи "доктор наук"?

Звернімо увагу: у більшості країн світу ступеня "доктора наук" немає. Повноцінним науковцем визнається будь-яка людина зі ступенем доктора філософії, яка працює в академічному середовищі. Себто з дипломом доктора філософії науковець може претендувати на будь-яку посаду в європейському ВНЗ — включно з найвищою (т. зв. "повного професора"). Докторант є основним рушієм наукового прогресу в університеті, а здобувши диплом доктора філософії, більше не мусить підтверджувати свою здатності займатися дослідницькою роботою. Пощо? Якщо індивід уже раз захистив дисертацію і довів свою спроможність здійснювати внесок у суму знань певної галузі, навіщо вимагати від нього додаткового підтвердження наукових здібностей у формі другої (тепер вже не "кандидатської", а "докторської") дисертації? Чи не ліпше підвищити вимоги до процесу підготовки однієї дисертації і вивільнити тих, хто її захистив, для самостійної наукової праці як повноцінних членів світової академічної спільноти? А коли є велике бажання зберегти ступінь "доктора наук", то чи не ліпше залишити його як додаткову почесну регалію, що присуджується рішенням відповідної вченої ради ВНЗ ученому за реальні наукові здобутки і заслуги (а не чергову дисертацію)? Така новація відповідає суті ЄСОНП і впроваджена у Польщі, де почесний ступінь "габілітованого доктора" присуджується президентом республіки за рекомендацією вченої ради ВНЗ.

До речі, реформа нормативної бази, пов'язаної з найвищим вітчизняним науковим ступенем, також давно назріла: якщо найближчим часом не змінити чинні норми ВАК, які постулюють наявність саме ступеня "доктора наук" у членів спеціалізованих рад, то, виходить, "з дикого Заходу" ніколи нікого не можна буде залучати до процесу перевірки якості робіт вітчизняних молодих науковців. Відтак виникає риторичне запитання: звідки візьметься інтеграція української науки у світову (чи хоча б у ту, яку представляє ЄСОНП)?

А ще, якщо й далі вимагати від закордонних учених, котрі виявили бажання докласти своїх зусиль на ниві української науки і освіти, проходити

процедуру нострифікації своїх дипломів, можна сміло ставити крапку на перспективі залучення нобіліантів чи інших відомих науковців до співпраці з вітчизняними ВНЗ на постійній основі. Згідно з чинними вимогами МОН, такі особи ще мусять підтвердити через ВАК свою здатність керувати українськими аспірантами чи обіймати посади професора в українському університеті. Адже вони "лише" доктори філософії (PhD) — серед нобіліантів майже жодного "доктора наук"!

Насправді ж ця кумедна колізія розв'язується просто через надання права автономному університету самостійно визнавати (або не визнавати) науковий ступінь запрошеного ним до співпраці іноземного фахівця. Це є міжнародною практикою і саме так чинить цивілізований світ з вітчизняними кандидатами наук, яких запрошують на роботу в західні університети, обходячи подібною увагою багатьох докторів наук.

Перша в Україні Докторська школа

У Національному університеті "Києво-Могилянська академія" цього року здійснено спробу впровадження структурованих докторських (PhD) програм описаного вище європейського зразка і створено першу в Україні Докторську школу. Саме в межах цієї новоствореної Докторської школи розробляються міждисциплінарні методологічні курси для перших докторських програм, до науково-навчального процесу залучаються міжнародні партнери, виробляються й узгоджуються єдині для університету критерії якості підготовки докторів філософії, оцінюється можливість розробки і відкриття нових програм. Адже справа не в тому, аби сповістити кафедру "від завтра ви готуватимете не кандидатів наук, а докторів філософії у галузі", а в тому, щоби тверезо оцінити і зважити, чи може конкретний науково-навчальний осередок розробити й забезпечити виконання оригінальної докторської програми, на яку в принципі немає готових і завершених схем.

Суть докторської підготовки в НаУКМА така: докторант упродовж першого і другого років навчання прослуховує низку міждисциплінарних методологічних курсів (наприклад, кількісні/якісні методи, англійське академічне письмо, управління проектами, гносеологія знання тощо), а також фахових спецкурсів. Окрім цього, кожен докторант складає (або вже склав на магістерському рівні) кандидатські іспити з філософії та англійської мови (що є вимогами традиційної аспірантури) і на кінець першого року навчання готує розгорнутий "докторський проект" (дослідницьку пропозицію, що включає обширний аналіз літератури та опис методології подальшого дослідження), яку оцінює фахова група Докторської школи. Упродовж другого, третього і четвертого років навчання докторанти регулярно презентують і обговорюють проміжні результати своїх досліджень на докторських колоквиумах і семінарах — за участі міжнародних фахівців певної галузі. Обов'язковою умовою допуску до захисту дисертації для здобуття ступеня "доктора філософи НаУКМА" є публікація мінімум однієї (бажано 2—3) статті у міжнародному рецензованому журналі.

Під кінець четвертого року кожен докторант НаУКМА подає дисертацію на базі проведених ним досліджень, яка за своїм змістом має бути внеском у суму знань певної галузі. Захист здійснюватиметься публічно, перед докторською комісією, яка складатиметься з п'ятих науковців (трос

з-поза НаУКМА і мінімум один із-за кордону), що мають науковий ступінь з галузі знань дисертанта і можуть фахово оцінити якість його роботи.

За якість підготовки випускника PhD відповідатиме Докторська школа НаУКМА й університет у цілому (не ВАК). Ступінь "доктора філософії" (PhD) присуджуватиметься вченою радою НаУКМА на базі рекомендації докторської комісії, сформованої під конкретну дисертацію зі знаних саме в цій ділянці фахівців.

Насамкінець стосовно новостворених програм НаУКМА слід сказати, що згідно із сучасною європейською практикою докторські дослідження дедалі частіше провадяться на стикові традиційних дисциплін. Відповідно, перші докторські програми НаУКМА, а це — "Масові комунікації", "Фінанси", "Управління в охороні здоров'я", — не в усьому відповідають традиційним спеціальностям ВАК. З розробкою та відкриттям нових докторських програм ця "міждисциплінарна розбіжність" наростатиме.

Оптимізм умирає останнім

Загалом маємо визнати, що Україна наразі не готова до фронтального впровадження структурованих докторських програм підготовки "докторів філософії" (PhD) описаного вище європейського типу. На перешкоді — і брак належного досвіду, і чинні законодавчі норми, сила яких підкріплена природною інерцією традиційних поглядів керівників ВАК, НАН України, МОН та деяких видатних викладачів і науковців. Через те, гадаємо, кожний "локальний успіх" у вигляді новітніх програм, які є докторськими за своєю суттю (а не за фактом свого перейменування з "кандидатських-аспірантських"), набуває особливої загальнодержавної ваги. Тому попри всі очевидні й неочевидні труднощі у НаУКМА з вересня 2008 року і розпочато експеримент з упровадження структурованих докторських програм відповідно до вимог ЄСОНП. Так, за відсутності повномасштабної підтримки з боку держави ці програми існують *паралельно* з традиційною системою здобуття наукових ступенів: докторанти НаУКМА у переважній більшості також є аспірантами і виконують вимоги традиційної аспірантури на додаток до вимог своєї докторської програми.

Мета нашого проекту — набути досвіду, який із часом може бути розумно поширений на інші ВНЗ України. Є надія, що Докторська школа НаУКМА зможе стати базою для визначення моделі функціонування аспірантури нового типу — а разом з нею визначить новий тип ВНЗ.

© М. Винницький. 2008